

УДК 340.12

А. В. Баран

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
асистент кафедри теорії та філософії права

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ АКМЕОЛОГІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

© Баран А. В., 2015

Здійснено теоретичний аналіз поняття акмеології та його основних видів. Зокрема, виділено такі напрямки акмеології: професійну акмеологію, яка включає педагогічну акмеологію, військову акмеологію, соціальну акмеологію, шкільну акмеологію, медичну акмеологію та юридичну акмеологію; акмеологію управління; креативну акмеологію; синергетичну акмеологію; акмеологію освіти; етнологічну акмеологію.

Аналіз зазначених видів акмеології доводить, що “акме” може бути досягнуте лише за умови комплексного дослідження певного об’єкта, врахування усіх факторів, що впливають на розвиток індивіда.

Ключові слова: право; акмеологія; професійна акмеологія; акмеологія управління; креативна акмеологія; синергетична акмеологія; акмеологія освіти; етнологічна акмеологія.

А. В. Баран

ПОНЯТИЕ И ВИДЫ АКМЕОЛОГИИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Осуществлен теоретический анализ понятия акмеологии и ее основных видов. В частности, выделены следующие направления акмеологии: профессиональная акмеология, которая, в свою очередь, включает педагогическую акмеологию, военную акмеологию, социальную акмеологию, школьную акмеологию, медицинскую акмеологию и юридическую акмеологию; акмеологию управления; креативную акмеологию; синергетическую акмеологию; акмеологию образования; этнологическую акмеологию.

Анализ указанных выше видов акмеологии доказывает, что “акме” может быть достигнуто только при условии комплексного исследования определенного объекта, учета всех факторов, влияющих на развитие индивида.

Ключевые слова: право, акмеология; профессиональная акмеология; акмеология управления; креативная акмеология; синергетическая акмеология; акмеология образования; этнологическая акмеология.

A. V. Baran

CONCEPT AND TYPES ACMEOLOGY: THEORETICAL ANALYSIS

In the article made a theoretical analysis of the concept and its main acmeology species. In particular, focuses the following areas acmeology: professional acmeology, which includes teaching acmeology, military acmeology, social acmeology, acmeology school, medical and legal acmeology acmeology; acmeology management; creative acmeology; acmeology synergistic; acmeology education; ethnological acmeology.

Analysis of the above mentioned types acmeology argues that “acme” can be achieved only if a comprehensive study of a particular object, taking into account all factors that influence the development of the individual.

Key words: right; acmeology; professional acmeology; acmeology management; creative acmeology; synergetic acmeology; acmeology education; ethnological acmeology.

Постановка проблеми. У кожній науці, зокрема й правовій, є певна межа досягнень, яка не є постійною. Зростання наукових досягнень має одну межу – людське пізнання природи. Пояснити природні закономірності в абсолютному вимірі людина не може у зв'язку з природним обмеженням її розуму. Проте існують локальні вершини творчості, які далекі від абсолютних, тому є відносними. Наприклад, у праві абсолютними законами є природні та надприродні закони. До відносних законів належать людські, державні закони, які перебувають в основі позитивного права.

Позитивне право є витвором людського розуму та почуттів. В одних випадках цей витвір досягає апогею, вершини, а в інших – спостерігається недоопрацювання. Тому на побутовому рівні йдеться про “досконале” чи недосконале законодавство, розуміючи при цьому, що досконале законодавство – це система природних законів, які людина не створювала і створити не може. Але наміри створити закони, які б максимально наближалися до природних, людина може. І це досягнення людини буде найбільшим, максимальним у її діяльності, її вершиною творчості. Вивченням цих вершин творчості займається наука акмеологія.

Аналіз останніх досліджень. Науковою проблематикою, пов'язаною із теоретичним аналізом поняття та видів акмеології, займалися такі вітчизняні та зарубіжні науковці, як: В. Антонов, А. Бодалев, В. Вакуленко, А. Деркач, В. Зазикін, С. Пожарський, С. Сливка, Г. Созаненко, Г. Яворська та ін.

Мета роботи – проаналізувати поняття та змістовну сутність акмеології. Виокремивши основні напрямки (види) акмеології, дати їм детальну характеристику.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що грецьке слово акме (розквіт, цвіт, вершина, пік, вищий ступінь чогось) – це вершина розвитку людини як індивіда (природної особи), як особистості (учасника відносин) і як суб'єкта діяльності, його найбільші досягнення на життєвому шляху, оптимальна самореалізація [1, с. 12]; соматичний, фізіологічний, психічний і соціальний стан особистості, що характеризується зрілістю її розвитку [2, с. 17]. Після “акме” настає поступове зниження фізичної працездатності людини і починаються інволюційні процеси у психіці: знижується спостережливість, починає розсіюватися увага, важчим і повільнішим стає запам'ятовування інформації, прискорюється її забування тощо [3, с. 13]. Тому марно в античності з “акме” ототожнювався творчий, продуктивний, зрілий стан духу – стан творчого піднесення і натхнення, коли в людині прокидаються вищі сили [4, с. 133]. Вищі сили у людині – це, власне, той розум, почуття, завдяки яким вона творить закони, які не суперечать природним.

Акмеологія – це комплексна наука, яка вивчає людину в період її найвищої життєвої зрілості [3, с. 13], досліджує закономірності та механізми, що забезпечують можливість досягнення вищого ступеня (акме) індивідуального розвитку [5]. Акмеологія визначається як наука, яка виникла на перетині природничих, суспільних та гуманітарних дисциплін і вивчає закономірності, феномени розвитку людини на стиках її зрілості і особливо при досягненні нею найвищого рівня у цьому розвитку [6, с. 11].

Акмеологічні теорії використовуються й у правовій науці. Йдеться не стільки про феномени розвитку окремої людини, скільки про феномени суспільства, держави. На основі природних, суспільних, гуманітарних, моральних, психологічних та інших напрямів наукового пізнання акмеологія скерована на два об'єкти – людину і результати її діяльності. Йдеться про людину у праві, професіоналізм людини у правотворчій діяльності та якість самого права.

Акмеологія як наука, має свої напрямки дослідження, інакше кажучи, види.

Проаналізувавши наукову літературу із поставленої проблематики, можна виділити такі основні напрямки акмеології, як:

1. Професійна акмеологія (О. Бодальов, Н. Кузьміна, К. Перепьолкіна), яка, своєю чергою, включає: педагогічну акмеологію (О. Бодальов, А. Деркач, В. Тарасова); військову акмеологію (В. Михайловський, Л. Лаптев, В. Новиков); соціальну акмеологію (А. Лященко, Г. Філіпова); шкільну акмеологію (В. Максимова); медичну акмеологію (В. Андронов, А. Васюк, С. Толстов); юридичну акмеологію (А. Деркач).

2. Акмеологія управління (А. Деркач, В. Зазикін).

3. Креативна акмеологія (Н. Вишнякова, А. Деркач, К. Перепьолкіна).

4. Синергетична акмеологія (В. Бранський, С. Пожарський).

5. Акмеологія освіти (Н. Кузьміна, А. Деркач, Н. Фетіскін).

6. Етнологічна акмеологія (В. Бранський).

Далі спробуємо детальніше охарактеризувати кожен із запропонованих напрямків акмеології.

Професійна акмеологія є найбільшим видом акмеології, адже охоплює багато напрямів за професійною належністю.

Першим таким напрямом є педагогічна акмеологія. Охарактеризуємо її.

Педагогічна акмеологія – це новий науковий напрямок, предметом вивчення якого є професійне становлення педагога, досягнення ним вершин у професійній діяльності, шляхи і способи удосконалення його як професіонала. Педагогічна акмеологія – це галузь науки акмеології [7, с. 40–41].

Педагогічна акмеологія ґрунтується на психолого-педагогічній концепції, зорієнтованій на вивченні людини як предмета комплексних досліджень, а саме: як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності та індивідуальності. У світлі цієї концепції людина розглядається як динамічна система, яка знаходиться у постійному розвитку, зміні, при цьому одержуючи нові особистісні та індивідуально-психологічні якості, які забезпечують можливості соціальної та професійної адаптації. Важливе методологічне значення у процесі становлення педагогічної акмеології мають дослідження з системно-структурної тематики, теорії функціонування педагогічних систем, теорії психологічної структури діяльності педагога [8, с. 126].

Предметом педагогічної акмеології виступає саморозвиток суб'єктів педагогічного процесу – вчителів/викладачів і тих, хто вчиться – учнів/студентів, – засобами освітньої діяльності. О. Бодальов до проблем цієї науки вводить феноменологію, тобто закономірності та механізми розвитку людини під час її зрілості й, особливо, під час досягнення нею найвищого рівня у цьому розвитку [9, с. 73–78].

Отже, педагогічна акмеологія є найрозповсюдженішою галуззю цієї науки, адже вона притаманна усім сферам життєдіяльності людини. Кожен професіонал своєї справи, зокрема й творець правової норми, розпочинав своє професійне становлення із здобуття освіти (шкільної, вищої), що безпосередньо є основою педагогічної акмеології.

Військова акмеологія є наступним напрямом професійної акмеології.

Акмеологія військова – це науковий і прикладний напрямок акмеології, який розвивається на стику суспільних, гуманітарних, природничих і військово-технічних наук та вивчає феноменологію і особливості індивідуальних та групових суб'єктів військової служби, закономірності, механізми, умови і фактори їх продуктивного розвитку та діяльності під час виконання військово-професійних завдань. Її зміст охоплює проблеми теорії і практики розвитку і самореалізації військовослужбовців і військових колективів під час військової служби. Інтегративний характер військової акмеології виражається у використанні цілісної архітекtonіки – моделі, алгоритму і технології військової праці, яка забезпечує оволодіння оптимальним стилем військової справи у єдиному контексті життєвої стратегії. Акмеограма військовослужбовця, ґрунтуючись на продуктивних основах акмеології, військовій та інших науках, системно описує усі сторони військової справи та вимоги до неї. У ній відображені основні ознаки творчого потенціалу військовослужбовця – знання, уміння,

навички, професійні позиції, індивідуально-діяльні особливості та акмеологічні інваріанти, які утворюють модель творчого військового професіонала [10, с. 22–23].

Підсумовуючи, зазначимо, що військова акмеологія безпосередньо не бере участі в процесі творення права. Проте такі основні принципи військового мистецтва, як дисципліна, субординація, витримка тощо, лише врівноважують зазначений процес.

Ще одним видом професійної акмеології є соціальна акмеологія, яку ми й розглядатимемо.

Соціальна акмеологія як напрямок професійної акмеології отримала виразні наукові межі недавно, під час розроблення проблем професіоналізму соціальних працівників у складних умовах перехідного періоду. Соціальна акмеологія охоплює галузі діяльності, що належать до професійних груп “людина – людина” і “людина – спільнота”, що функціонують в ускладнених соціальних і економічних умовах. Саме тому соціальна акмеологія найтісніше взаємодіє із соціальною психологією та психологією праці в особливих умовах. При цьому вкрай важливим є вид професійної діяльності. Проблема професіоналізму теж стоїть особливо гостро, тому що сфера соціальної роботи досі не має єдиної системи підготовки професіоналів [6, с. 138].

Соціалізація особи є довготривалим процесом, і, як правило, триває протягом усього життя. На нашу думку, не треба зводити роль соціальної акмеології лише до чинника, який визначає рівень професіоналізму. Соціальна акмеологія є свого роду фундаментом для формування спершу особистості, а вже потім професіонала.

Наступним видом професійної акмеології є шкільна акмеологія – наука про саморозвиток зростаючої людини як суб’єкта життєдіяльності в освітньому просторі школи. Предметом шкільної акмеології є саморозвиток суб’єктів педагогічного процесу (педагогів та учнів) засобами освітньої діяльності [11, с. 8, 10].

Акмеологічний освітній простір – суспільство, держава, педагогічний та учнівський колективи, сім’я та природні умови – охоплює як макро-, мезо-, мікропростір освітнього закладу, так і простір міжособистісної взаємодії суб’єктів освітнього процесу. Це простір закладу та соціуму, що взаємодіє з нею, духовно формує впливи, які спрямовані на досягнення акмеологічно значущих результатів як учнями, вчителями, так і батьками в умовах творчої партнерської діяльності, самовдосконалення, самовизначення та самореалізації [11, с. 11].

Акмеологічна школа – це навчальний заклад (ліцей, гімназія, колегіум, профільний навчально-виховний комплекс, загальноосвітня школа), освітній процес якого вибудовується на засадах акмеологічної концепції, методології інтеграції знань про розвиток людини (учня) як індивіда, особистості, індивідуальності та суб’єкта життєдіяльності. Водночас визначальними у розвитку особистості учня є синергетичні підходи, де центральним ядром виступає єдність мети (місії) та результату діяльності [11, с. 11].

Отже, можна зробити висновок, що об’єктом дослідження шкільної акмеології є підростаюча людина. Найінтенсивніший розвиток людини проходить у шкільні роки, що супроводжується якісними перетвореннями усіх сфер її життєдіяльності.

Ще одним видом професійної акмеології є медична акмеологія.

Медична акмеологія, як нам видається, – це наука, яка вивчає рівень професіоналізму працівника медичної сфери, процес особистісно-професійного розвитку людини. У той самий час, предметом медичної акмеології буде вивчення механізмів, закономірностей досягнення фахівцем-медиком вершин у професійному та особистісному розвитку, методів збереження, зміцнення, відновлення психічної стійкості тощо.

Характеризувати роль медичної акмеології у структурі професійної, буде простіше за допомогою порівняльного аналізу медичної та юридичної деонтології.

Як відомо, деонтологія – це наука про мораль. Медична деонтологія передувала юридичній, яку започаткував Ієремія Бентам. Варто наголосити, що моральність, як критерій добра і зла, має визначальне значення у процесі становлення особистості, її професіоналізації. Зрештою, на нашу думку, і в юридичній, і в медичній сферах діяльності людини “акме” не буде досягнуте за умови ігнорування основних моральних чеснот.

Останнім напрямом професійної акмеології є юридична акмеологія.

Юридична акмеологія розглядається як вид акмеології, об'єктом якої є професіоналізм діяльності юристів та працівників правоохоронних органів, а предметом – закономірності, умови та фактори, що використовуються для вдосконалення їх професійної майстерності та особистого професіоналізму. Основними її завданнями є: побудова, розробка і вдосконалення системи професійної підготовки та перепідготовки юристів вищої кваліфікації; розробка програм самовдосконалення з метою покращення продуктивності їх професійної діяльності [6, с. 147].

Характеризуючи професійну акмеологію, потрібно зазначити, що усі її складові напрями, які ми розглянули, взаємодіють один з одним, адже спрямовані кожен на певний вид професійної діяльності.

Іншим напрямом акмеологічної науки із зазначеного вище переліку є акмеологія управління.

Управлінська акмеологія отримала визнання і сформувалася як самостійний напрям у зв'язку з актуалізацією суспільної потреби в управлінських кадрах, що мають високий професійний рівень. Акмеологія управління як напрям акмеології має серйозний науковий базис – загальну акмеологію, психологію управління, теорію менеджменту. І хоча в психології управління і теорії менеджменту фактично не розглядалися питання професіоналізму керівників, менеджерів і управлінських кадрів, було проведено чимало цікавих і результативних досліджень, що виявляють описи психологічних детермінант ефективного управління. У сучасному розумінні, акмеологія управління являє собою серію наукових знань, що забезпечує досягнення вищого рівня професіоналізму в управлінській діяльності. Тому в акмеології управління центральною проблемою є професіоналізм як особистості, так і керівника, як суб'єкта управлінської діяльності [6, с. 140].

Отже, зважаючи на те, що позитивне право є результатом діяльності уповноважених органів, які наділені управлінськими функціями, потрібно визнати, що саме акмеологія управління є центральним напрямом акмеології для нашого дослідження. Більше того, управлінська діяльність притаманна не тільки державовладним органам та структурам, а й усім видам громадських формацій.

Наступним структурним елементом акмеології є креативна акмеологія.

Для того, щоб її охарактеризувати, звернемося до поняття креативності.

Креативність – це одна з найважливіших, пов'язаних з оптимальною психологічною зрілістю характеристик повноцінно функціонуючої людини, яка реалізує свій потенціал, рухається у напрямку повного пізнання самої себе та сфери своїх переживань. Долаючи зовнішньоспрямовані обмеження та стандарти, креативна особистість здатна продукувати нові незвичайні ідеї, відхилитись у мисленні від традиційних схем, швидше вирішувати проблемні ситуації. Історіографія категорії вказує на такі характеристики: креативність – здатність адаптивно реагувати на необхідність у нових підходах та нових продуктах, яка уможливує усвідомлювати нове, незвичайне у бутті, хоча й сам процес має як свідомий, так і несвідомий характер; специфічними властивостями креативного процесу є оригінальність, спроможність, валідність; підвищене сприйняття фактів, концепцій, гіпотез, відносна відкритість по відношенню до власних переживань, імпульсів, фантазій; найяскравіше виявляється у нестандартності, нешаблонності мислення, відсутності страху перед чужим авторитетом, здатності протистояти стійким переконанням, поглядам, точкам зору [12, с. 108].

На основі взаємозалежності акмеології та психології творчості з'явився новий напрям, який умовно окреслюється як креативна акмеологія. Остання дає змогу з позицій психології творчості виявити та дослідити певні аспекти традиційних концепцій психології особистості і педагогічної психології, впроваджувати їх у акмеологічну науку, як нову галузь людинознавства. Креативна акмеологія орієнтована на гуманістичні традиції у вивченні специфіки самоактуалізації дорослої людини у всіх вікових періодах творчої зрілості спеціаліста, досягнення професійного “акме” [13].

Підсумовуючи, зазначимо, що відповідно до креативно-акмеологічного підходу, кожна людина досягає вершин досконалості у своїй професії найприйнятнішими та найоптимальнішими для неї шляхами, серед яких є розвиток креативності, що виводить на домінуючий рівень

професійне зростання, яке зумовлює стабільність і успішність не тільки професійного становлення особи, але й його культурного простору.

Ще одним видом науки акмеології є синергетична акмеологія.

Синергетична акмеологія входить до базової акмеології, а не є галузевою наукою. Її предметом дослідження виступають індивідуум і соціум як системи, що самоорганізуються [14, с. 78, 79].

Детальний аналіз синергетичної акмеології у своїй науковій статті під однойменною назвою здійснив В. Антонов.

Синергетика (від грец. *synergos, synergeia* – сумісно діючий, сумісна праця, співпраця) – термін німецького фізика Г. Хакена (1971 р.) для нової науки, що має принципово міждисциплінарний характер. Синергетик досліджує кооперативні явища у нелінійних, не рівно дійсних, не стаціонарних відкритих системах. Ці дослідження пов'язані з вивченням процесів самоорганізації у складних динамічних системах [15].

Синергетика дає змогу будувати математичні моделі складних систем, що розвиваються. Наприклад, у психології, акмеології, кіберакмеології за допомогою синергетики можна математично моделювати різні типи соціальної поведінки, виникнення архетипів, а також моделювання виникнення інтелекту, моделювання поведінки клітинних автоматів. Це дає змогу напрацьовувати рекомендації з керування (самокерування) людиною колективом, досліджувати використання синергетичного підходу в аналізі психологічних аспектів інформаційних технологій тощо [15].

Підсумовуючи, потрібно погодитись із розробленою автором цієї роботи концепцією та принципами застосування синергетичної акмеології та кіберакмеології до аналізу людини на основі кібернетично-акмеологічної та медико-біологічної інформаційних систем з метою якісного дослідження потенційно-ресурсних можливостей особи та надання відповідних рекомендацій щодо досягнення нею “акме” – точок гармонійної життєдіяльності [15].

І останє: напрямом акмеології із переліку основних є акмеологія освіти. Проведемо її аналіз.

Згідно з культурологічною концепцією освіти, до її змісту повинні бути включені усі компоненти культури, а мета освіти трактується, як прищеплення індивіду культурних цінностей. Розвиток особистості та індивідуальності, цілісний розвиток людини – дорослої і підростаючої в умовах освітньої системи – це одна із стрижневих проблем людинознавства, що вимагає інтеграції знань і самостійного напрямку в науці [14, с. 78, 79].

Не потрібно ототожнювати акмеологію освіти із шкільною акмеологією. По-перше, тому, що акмеологія освіти є цілісним структурним елементом акмеологічної науки, в той час, як шкільна акмеологія – є лише одним із напрямів професійної акмеології (вузьке значення). По-друге, шкільна акмеологія вивчає вершини розвитку суб'єктів педагогічного процесу лише у школі, об'єктивні і суб'єктивні фактори досягнення професіоналізму вчителя, досягнення вершин у навчанні і розвитку учнів, у діяльності педагогічного колективу, а предметом дослідження акмеології освіти є набагато ширше коло суб'єктів освітньої діяльності (широке значення).

Висновки. Отже, проаналізувавши філософську, психологічну та педагогічну наукову літературу, ми виділили кілька основних напрямів акмеологічної науки. Переважно цей перелік не є вичерпним, адже можливість, і, що найголовніше, необхідність знаходження досконалості, присутньої у всіх сферах життєдіяльності людини.

Аналіз зазначених видів акмеології доводить, що “акме” може бути досягнуто лише за умови комплексного дослідження певного об'єкта, врахування усіх факторів, що впливають на розвиток індивіда.

Акмеологія вивчає основні закономірності досягнення людиною суті свого існування, досягнення нею власного професіоналізму у діяльності, продуктивного виявлення у житті усіх істотних сил індивіда, орієнтованих на вирішення соціально значущих проблем. Досліджуючи професіоналізм, акмеологія розглядає різні етапи життя людини. При цьому предметом

дослідження в акмеології виступає саморозвиток зрілої (дорослої) людини засобами самоосвіти, самонавчання, самовдосконалення тощо.

Поряд з іншими науковими галузями, акмеологічні теорії використовуються й у правовій науці. Йдеться не стільки про феномени розвитку окремої людини, скільки про феномени суспільства, держави. На основі природних, суспільних, гуманітарних, моральних, психологічних та інших напрямів наукового пізнання акмеологія скерована на два об'єкти – людину і результати її діяльності. Йдеться про людину у праві, професіоналізм людини у правотворчій діяльності та якість самого права.

1. *Акмеологический словарь / под общ. ред. А. А. Деркача. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – 161 с.*
2. *Великий тлумачний словник української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.*
3. *Психологічна енциклопедія / автор-упор. О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.*
4. *Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – М.: Высш. шк., 1981. – 374 с.*
5. *Психологія розвитку, акмеологія // Паспорт спеціальності 19.00.13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу [www.aspirantura.spb.ru/pasport/19_00_13.html. Читальний www.webcitation.org/685x5hzUF з періоджерела 1 червня 2012].*
6. *Акмеология: учеб. пособ. / А. Деркач. В. Зазыкин. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.*
7. *Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. – М.: ГЛК “Греко-латинский кабинет” Ю. А. Шичалкина, 1991. – С. 40–41.*
8. *Вакуленко В. М. Педагогічна акмеологія: досягнення і проблеми / В. М. Вакуленко // Філософія освіти. – 2006. – № 3(5). – С. 124–133.*
9. *Бодалев А. А. О предмете акмеологии / А. А. Бодалев // Психологический журнал. – 1993. – № 1. – С. 73–78.*
10. *Акмеологический словарь / под общ. ред. А. А. Деркача. – М.: Изд-во РАГС, 2004. – 161 с.*
11. *Созаненко Г. С. Шкільна акмеологія: для кого й навіщо, або що є мірою досконалості суспільства / Г. С. Созаненко // Управління освітою. – 2010. – № 18. – С. 8–11.*
12. *Сегеда Н. А. Зміст креативно-акмеологічного підходу до вивчення феномену професійного зростання викладача вищої школи / Н. А. Сегеда // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – X., 2009. – № 4. – С. 106–110.*
13. *Яворська Г. Х. Акмеологія – наука XXI століття: психологічні проблеми акмеології. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://mgu.com.ua/docs/KOD/Yavorska.akmeologiya.pdf].*
14. *Пожарский С. Д. Предмет, принципы и методы синергетической акмеологии: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. – СПб., 2002. – 240 с.*
15. *Антонов В. М. Синергетична акмеологія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.sworld.com.ua/konfer34/146.pdf].*